

JOSINA CAROLINA VAN LYNDEN

Handboek logica

Bewerkt en ingeleid door
Roek Vermeulen

NOORDBOEK

De bewerker ontving voor deze bewerking een
projectsubsidie van het Nederlands Letterenfonds.

Nederlands
letterenfonds
dutch foundation
for literature

Deze uitgave kwam mede tot stand met steun van de
Vereniging Vrienden van ISVW.

© 2023 inleiding en bewerking Roek (C.L.) Vermeulen |
Noordboek

Omslagontwerp René van der Vooren
Boekverzorging Elgraphic

ISBN 9789056159795
NUR 610|730

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag
worden vermenigvuldigd, opgeslagen in een
geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt
in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch,
mechanisch, door fotokopieën, opnamen of op enige
andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke
toestemming van uitgeverij Noordboek, postbus 234,
8400 AE Gorredijk, Nederland – info@noordboek.nl.

Bij de productie van dit boek is gebruikgemaakt van
papier dat het keurmerk van de Forest Stewardship
Council (fsc) mag dragen. Bij dit papier is het zeker dat de
productie niet tot bosvernietiging heeft geleid.

Noordboek is onderdeel van
20 leafdesdichten en in liet fan wanhoop bv

www.noordboek.nl

Inhoudsopgave

INLEIDING 7

Roek Vermeulen

HANDBOEK LOGICA 19

Josina Carolina van Lynden

Bewerking door Roek Vermeulen

VOORWOORD 21

INLEIDING 23

Filosofie en logica in het algemeen

EERSTE OF THEORETISCH DEEL VAN DE LOGICA 29

I Het verstand en de ideeën 31

II Het gebruik van woorden 46

III Definities en indelingen 59

IV Oordeelen stellingen 69

V Redenering en syllogismen 98

TWEEDE OF PRAKTISCH DEEL VAN DE LOGICA 125

I Waarheid en onwaarheid en de zekerheid daaromtrent in
het algemeen 127

II Dat wat zeker waar is 137

III Waarschijnlijke waarheid 149

IV	Meditatie	160
V	De manier waarop je nuttig boeken kunt lezen	186
VI	De manier waarop je nuttig kunt disputeren	215
VII	De manier om de waarheid correct te presenteren	222
	Weggelaten passages	231
	Tekstgeschiedenis	233
	Bibliografie	235

INLEIDING

ROEK VERMEULEN

Van Lynden was de eerste Nederlandse vrouw die een werk over logica publiceerde. We mogen trouwens wel vermoeden dat ze de eerste vrouw waar dan ook was die dat deed, en dat ze niet bijzonder veel navolging heeft gehad. Als je nu een stapel Nederlandstalige boeken over de geschiedenis van de logica doorbladert, kom je haar naam nooit tegen (en maar één andere vrouw, de negentiende-eeuwer Christine Ladd-Franklin). In de Nederlandse biografische naslagwerken van de late achttiende tot en met de twintigste eeuw wordt ze meestal onder het lemma van haar man besproken.

In de achttiende eeuw werd er over de ondergeschikte positie van de vrouw niet geheimzinnig gedaan; noch binnen de kerk, noch daarbuiten. Ook het idee dat vrouwen niet tot serieuze intellectuele prestaties in staat waren, was gemeengoed. Het is dan ook niet zomaar uit bescheidenheid dat Van Lynden vertelt dat haar man haar tot publicatie heeft overgehaald toen ze bezig was haar eigen aantekeningen in het net op te schrijven, of dat ze met haar status als predikantsvrouw schermt, of dat voorin beide edities de goedkeuring van de classis (organisatie van predikanten) prijkt.

Ronduit verrassend is het daarentegen dat het *Handboek logica* tien jaar na de eerste publicatie een nieuwe editie kreeg: blijkbaar werd het boek goed verkocht, al weten we natuurlijk niet hoe hoog de oplagen waren. En dat ondanks de dubieuze complimenten in het toonaangevende tijdschrift *Vaderlandsche Let-*

ter oefeningen, dat stelde dat Van Lynden voor een vrouw heel geleerd was en dat het niet te verwachten was dat ze veel navolging zou krijgen; en dat dat ook maar goed was voor de Nederlandse mannen, omdat die anders straks nog een figuur zouden slaan bij vrouwen die beter konden redeneren dan zij. Het *Handboek logica* is overigens niet speciaal voor vrouwen bedoeld, maar voor iedereen die qua opleiding nooit verder is gekomen dan Nederlands leren lezen.

Van Lyndens leven en werk

Onze auteur was van adelen heette voluit Josina Carolina baronesse van Lynden — ze had dus wel de beste uitgangspositie die een vrouw maar kon hebben. Haar leven begon eind 1716 of begin 1717 op het landgoed Huis de Parck bij Elst in Gelderland. Haar vader bekleedde een heel aantal kerkelijk-bestuurlijke en militaire functies en werd vervolgens ook nog gouverneur en opperhofmeester van stadhouder Willem IV. Haar ouders stierven allebei in 1735; volgens het plaatselijk recht werd ze op haar twintigste verjaardag meerderjarig en kon ze vanaf dat moment dus over haar erfenis beschikken. Van Lynden verhuisde naar Nijmegen, waar ze catechisatie (godsdienstles) kreeg van de jonge, intelligente en ambitieuze gereformeerde predikant Adriaan Buurt (1711–1781). Ze werden verliefd, maar konden pas trouwen toen Van Lynden 25 werd en dus meerderjarig volgens de algemene wetgeving. Haar familie was namelijk tegen haar huwelijk met een gewone burger. Buurt was intussen predikant in Ooltgensplaat; in 1744 verhuisden ze voor zijn werk naar Hanau in Duitsland en in 1748 naar Amsterdam, waar ze bleven wonen en waar Buurt tot zijn dood predikant was. Ze kregen geen kinderen. En zoals Jensen terecht opmerkt: hun huwelijk kenmerkte zich door een vruchtbare samenwerking. Hij stimuleerde haar om het *Handboek logica* te publiceren en zij gaf werken van hem uit.

Van Lynden gaf catechisatie (volgens sommige bronnen privéles logica en theologie) aan meisjes uit de hogere klasse; in 1770 verscheen de eerste editie van haar *Handboek logica* (oorspronkelijke titel: *Logica of redenkunde*), in 1780 de tweede. Haar andere publicaties zijn op werken van Buurt gebaseerd. De Zweedse geleerde J.J. Björnsthål, die van 1773 tot 1775 door Europa reisde, kwam tijdens zijn verblijf in Amsterdam twee keer bij Buurt om diens rariteitenkabinet te bewonderen, waarin hij vooral de opgezette vogels en de oude munten het vermelden waard vond. Buurt vertelde bij zijn vier soorten opgezette zwaluwen over de nestbouw van oeverzwaluwen, die hij zelf bij de duinen had geobserveerd. De Nederlandse vertaling van het reisverslag van de Zweed: 'De heer Buurt heeft eene zeer geleerde vrouw, eene baronnes Van Lynden: zij heeft eene *Logica* geschreven, en onderwijst met veel ijver jonge jufvrouwen in den godsdienst.' Een paar weken later ging Björnsthål nog een keer langs, nu in gezelschap van andere nieuwsgierige heren die Buurts kabinet wilden zien. En:

De vrouw van den heer Buurt, eene geboren baronnes Van Lijnden, vereerde mij eene *Logica* in 8^o¹ die zij zelve in het Neêrduitsch geschreven heeft: eene *logica*, welke eene vrouw tot schrijfster heeft, te bezitten, is zeker als iet zeldzaams aantemerken; zij drukte zig bij deze gelegenheid zeer fraai op deze wijze uit: *la verité n'est qu'une, soit dite par femme, ou par homme* [De waarheid is dezelfde; of zij door eene vrouw, of door een' man gezegd worde].

We kunnen en passant noteren dat Van Lynden dus Frans sprak, maar in de achttiende-eeuwse elite was dat normaal; Frans was de internationale omgangstaal, zoals Latijn de taal van de wetenschap was.

1 Octavo, het handzame formaat waarin de *Logica* was verschenen.

Daarmee zijn we aan het eind van wat er over het leven van onze auteur te achterhalen valt. Buurt overleed in 1781 en Van Lynden in 1791; ze werd bij haar man in een graf in de Nieuwe Kerk bijgezet.

Het Handboek logica

Van Lyndens *Handboek logica* is zeer systematisch van opzet en volgt precies het format van de aan universiteiten gebruikte tekstboeken, compleet met genummerde paragrafen en cursiveringen om de aandacht van de student te sturen. Het eerste deel, over de theoretische logica, behandelt het basisinstrumentarium (ideeën, woordsoorten, definities, syllogismen, enzovoort); het tweede gaat over de praktische logica en legt uit hoe je op de goede manier over de waarheid kunt nadenken en die aan anderen kunt uitleggen. Op elke bladzijde blijkt aan wat voor waarheid we dan moeten denken: die van de Gereformeerde Kerk. Van Lynden stelt niet alleen haar eigen denkvermogen en andere talenten, maar ook de logica en aanverwante disciplines volledig in dienst van haar zeer dogmatische geloofsopvatting — die in die tijd een stuk normaler was dan tegenwoordig.

Bijna al haar voorbeelden komen uit de Bijbel, met een sterke voorkeur voor de apostel Paulus. Wanneer ze ons uitlegt hoe we anderen van de waarheid kunnen overtuigen, heeft ze een realistische setting van discussies met andersdenkenden op het oog: materialisten bijvoorbeeld, of joden, of de verafschuwde rooms-katholieken.

Het onderwijzen van mensen met weinig scholing was een passie die Van Lynden met haar man deelde: van zijn *Beschouwende godgeleerdheid* werd gezegd dat die ‘meer voor ongeleerden dan voor geleerden’ was geschreven (en dat de auteur meer filosoof dan theoloog was, wat in het licht van zijn relatie met Van Lynden ook interessant is). Van Lynden had zelf geen for-

mele opleiding genoten, want in de achttiende eeuw was het onderwijs op scholen en universiteiten uitsluitend voor jongens toegankelijk. Meisjes uit welgestelde families kregen vaak wel privéonderwijs aan huis; zo ook Van Lynden, die zelfs Latijn kende.

Het *Handboek logica* heeft dan ook een sterk emancipatoir karakter. Dat blijkt om te beginnen uit het feit dat het, net als *Adriaan Buurts werken*, in het Nederlands geschreven is.² Academische werken, zoals de *Introductio ad philosophiam* (1736) van Willem Jacob 's-Gravesande (1688–1742), werden in het Latijn geschreven en daarna eventueel vertaald (*Inleiding tot de wijsgeerte*, 1747). Van Lyndens bedoeling was echter dat mensen die weliswaar hadden leren lezen maar niet meer dan dat, door een serieuze studie van haar *Handboek logisch* konden leren denken en anderen van de waarheid — in het bijzonder de geloofswaarheid — overtuigen.

Jensen schrijft in *Historica*:

Het was echter niet 's Gravesande, maar de Engelsman Isaac Watts (1674–1748) door wie Van Lynden zich het meeste liet inspireren. Evenals Van Lynden legde deze de nadruk op de logica als het instrument voor het beredeneren van de waarheid in godsdienstige zaken. Diens *Logick or the Right Use of Reason in the Enquiry after Truth* (1725) en *The Strength and Weakness of Human Reason* (1731) werden vele malen herdrukt en verschenen ook in Nederlandse vertalingen. Van Lynden volgde nauwgezet de opbouw van deze werken en nam sommige passages letterlijk over. Ze was echter ook selectief in de keuze van haar onderwerpen en verhelderde haar betoog met eigen gekozen bijbelse voorbeelden.

Bij het doorbladeren van beide werken van Watts zag ik zelf veel meerverschillen dan overeenkomsten; geen van beide lijkt

2 Zie ook blz. 231.

qua opbouw ook maar een beetje op het *Handboek logica*. Hoe dan ook noemt Van Lynden Watts nergens. Wie ze wel herhaaldelijk noemt, is de beroemde Duitse jurist en filosoof Johann Gottlieb Heineccius (1681–1741). Een korte blik in diens *Elementa philosophiae rationalis et moralis* leert dat ze hem vaker volgt dan ze zegt, maar zeker niet klakkeloos. Haar indeling in § 218 volgt die van Heineccius bijna op de voet (*Elementa* § CLX). Ook Heineccius gaat aan het eind van de *Elementa* op de gewenste stijl in; hij verwijst daar voor een uitgebreidere uitleg naar zijn *Fundamenta stili cultioris* ('Fundamenten van een verzorgde stijl') en die heeft Van Lynden er prompt op nageslagen. Al deze boeken stonden vast in de huisbibliotheek — pardon, in de bibliotheek van haar man. Toch ziet het resultaat er in § 338 van het *Handboek* heel anders uit dan in Heineccius' § LVII; Van Lynden suggereert dat ze de stijlregels van de Duitser rechtstreeks overneemt, maar dat is beslist niet zo. En wanneer ze daarna zegt: 'Mag ik hier nog twee dingen aan toevoegen?' laat ze in al haar bescheiden charme blijken dat ze alles kritisch doordacht heeft en gerust van haar voorbeelden loskomt. Het zou goed kunnen dat ze zich hier weer achter een mannelijke autoriteit verschuilt.

Overigens is Van Lynden niet altijd zo netjes, bijvoorbeeld wanneer ze aan het eind van § 131 schrijft: 'De regels die ze daarvoor geven zijn mijns inziens geschikter om iemand te vermoeien dan om hem iets te leren.'

Enerzijds staan haar tijd en subcultuur ver van ons af, anderzijds kun je je als eenentwintigste-eeuwer soms rechtstreeks aangesproken voelen. In § 333 bijvoorbeeld: 'Bovendien moet je alles vermijden wat dient om emoties los te maken met iets wat de waarheid geen dienst bewijst.' In § 225–228 heeft Van Lynden het over de soorten vooroordelen die mensen hebben en hun oorzaken (luiheid, groepsdruk, te veel zelfvertrouwen, enzovoort), in § 229–232 over de remedies tegen vooroordelen. Zelfs de lezer van nu die niet in de natuurlijke verdorvenheid van de mens of in de kracht van het gebed gelooft, zal zich bij het lezen

van deze paragrafen genoodzaakt zien nog eens goed naar zichzelf te kijken. Want al zijn Van Lyndens denkkaders heel anders dan de onze, ze heeft gewoon gelijk.

Het is verleidelijk Van Lynden als een feminist *avant la lettre* te beschouwen. Des te pijnlijker is het te zien hoe *male-identified* ze is: zelfs voor haar bestaan vrouwen stomweg niet. Een kras voorbeeld zien we in § 224, waar in het origineel staat: ‘Ten opzichte van onzen leeftyd verdeelt men de zelve in vooroordeelen der kindsheid, der jongelingschap, der mannelijke jaren en des ouderdoms.’ Ook ‘jongelingschap’ is ondubbelzinnig alleen op het mannelijk geslacht van toepassing, terwijl de context duidelijk maakt dat het hier over mensen in het algemeen gaat. Een andere illustratie van geïnternaliseerd seksisme zien we in § 333: ‘Een oppervlakkige en verwarde manier van uitleggen kan bij niemand in de smaak vallen, behalve bij mensen die zijn als vrouwtjes die altijd leren en nooit tot kennis van de waarheid komen.’ Deze twee passages illustreren gelijk de dilemma’s waar je je als vertaler/bewerker voor gesteld ziet. In het eerste geval heb ik voor een makkelijker lezende weergave gekozen met woorden die niet aan gender gebonden zijn, in het tweede zou dat ongepast zijn.

Deze bewerking

Van Lyndens Nederlands is voor ons al een stuk begrijpelijker dan dat van een eeuw eerder, maar kent niettemin veel woorden en constructies die in onbruik zijn geraakt, om van de *false friends* maar te zwijgen (‘zelfs’ betekent ‘zelf’, bijvoorbeeld). Daarom spreek ik liever van een bewerking dan van een vertaling — de term ‘hertaling’ is sowieso te lelijk om te gebruiken. Het is overigens opvallend dat het Nederlands (dat toen nog het Nederlands heette) in veel opzichten nog niet zo geformaliseerd was als in de twintigste eeuw. Van Lynden begint zinnen rustig met ‘maar’ of ‘want’, zet het deelwoord voor het hulpwerkwoord (‘gegeven hebben’) en gebruikt ‘om’ op een losse manier die pas vrij

recent weer in zwang is geraakt — in echt nette schrijftaal wordt het nog steeds alleen gebruikt als het door ‘teneinde’ kan worden vervangen.

Als je niet tegen schipperen en arbitraire keuzes kunt, moet je geen vertaler worden. Natuurlijk heb ik heel veel gemoderniseerd, bijvoorbeeld dat de auteur haar man ‘zijn E.’³ of ‘mijn waarde man’ noemt. Een woord als ‘schielijk’ wordt nog steeds gebruikt, maar meestal in een specifieke context; ‘schielijkheid’ en ‘verschielijking’ helemaal niet. Voor deze woorden heb ik bijna overal combinaties met ‘haast’ of ‘snel’ gekozen, behalve in het geval van ‘schielijk verderf’: dat is niet te vertalen en veel te mooi bovendien. En soms heb ik een in onbruik geraakte term laten staan omdat het gewoon leuk is als je nog eens een woord als ‘kloekmoedigheid’ onder ogen krijgt.

Vertaalkwesties waren ook Van Lynden niet vreemd; ze gebruikte zelf waarschijnlijk vooral Latijns- en Franstalige bronnen. In de tweede noot bij § 4 schrijft ze:

In deze paragraaf heb ik verscheidene vaktermen gebruikt die ik niet in het Nederduits heb vertaald, omdat ik in onze taal geen woorden vond die me geschikt leken. En het lijkt mij, in alle bescheidenheid, dat het even goed is jezelf met die *vreemde woorden* vertrouwd te maken als in onze taal *nieuwe* te verzinnen, die *niet minder eigenaardig* zouden klinken. Temeer daar onze taal verscheidene vreemde woorden kent die je niet kunt vertalen zonder het risico dat je voor *pedant* wordt gehouden.

Wij vinden het gebruik van woorden als ‘logica’ en ‘object’ heel gewoon, maar in de zeventiende en achttiende eeuw namen Nederlandse vertalers hun werk serieus en werd er voor vaktermen die nog niet in het Nederlands bestonden een echte vertaling bedacht, desnoods een neologisme gemunt. Die gewoonte

3 ‘Zijn Edele’, een beleefdheidsvorm voor ‘hij’.

zien we wel degelijk bij Van Lynden terug, die niet ‘logica’ zegt (behalve in de verkoopbevorderende titel) maar ‘redekunde’, niet ‘idee’ maar ‘denkbeeld’, niet ‘theoretisch’ maar ‘beschouwend’ en niet ‘abstractie’ maar ‘aftrekking’.⁴ In veel gevallen zet ze de Latijnse of Griekse term er dan wel tussen haakjes achter, zodat er geen misverstand kan ontstaan (zie ook haar uitleg in § 63 en noot). Wat betreft heel specifieke termen uit de logica gaat Van Lynden haar eigen weg ten opzichte van de Nederlandse vertalingen van ’s-Gravesande en Watts. Maar het feit dat ze niet alle vaktermen in echt Nederlands omzet, is in haar tijd dus vrij bijzonder.

Waar Van Lynden de onvertaalde term tussen haakjes toevoegt, heb ik dat ook gedaan (tenzij die zo sterk op de door mij gekozen Nederlandse term lijkt dat het overbodig is). Daarbij heb ik het de lezer zo makkelijk mogelijk gemaakt door bijvoorbeeld *Wezenkunde (Ontologia)* met *ontologie (leer van de zinden)* weer te geven. Soms geeft onze auteur om onduidelijke redenen geen Latijnse term en heb ik die tussen vierkante haken toegevoegd, want voor lezers die wat van filosofiegeschiedenis weten is dat inderdaad heel handig.

Ook volg ik Van Lyndens gebruik van cursivering om de blik van de lezer door de tekst te leiden. Verder wordt cursivering soms bij wijze van aanhalingstekens gebruikt — die bestonden toen namelijk nog niet — en vanwege het schemergebied tussen beide betekenissen heb ik dan de cursivering gehandhaafd. Hier en daar heb ik de cursiveringen ook wat aangepast, meestal om Van Lyndens systeem consequent toe te passen.

In de vroegmoderne tijd hadden mensen blijkbaar geen moeite met het lezen van volgepropte pagina’s; zoals gebruikelijk heb ik dus nogal eens alinea’s geïntroduceerd. Aanvullingen ten opzichte van de brontekst, zoals in § 21, heb ik tussen vierkante haken gezet.

4 In § 237 zie je ineens heel duidelijk wat ‘abstractie’ eigenlijk betekent en dat de vertaling ‘aftrekking’ zo gek nog niet is.